

LIMBĂ ȘI LITERATURĂ

DIN PROBLEMELE LIMBII LITERARE ROMÎNE A SECOLULUI AL XIX-LEA

DE

TUDOR VIANU

Limba literară romînă a secolului al XIX-lea, adică limba folosită nu numai în operele literare, dar și în scrierile științifice, în textele politice și în cele administrative, în ziarele sau în convorbirile oamenilor culți ai acestei vremi, a cunoscut o dezvoltare, care impune cercetarea ei istorică¹. Studiul limbii literare romîne a veacului trecut prezintă o mare însemnătate, pentru că felul în care au vorbit înaintașii noștri cei mai apropiați a determinat și explică modul în care ne exprimăm astăzi. Acest sector al dezvoltării limbii romîne este însă unul din cele mai puțin cercetate de lingvistica noastră. Problema se impune totuși și se poate prevedea momentul apropiat în care cercetătorii se vor opri în fața ei, pe baza cunoașterii tuturor documentelor scrise ale vremii. Deocamdată nu vom încerca decît schițarea cîtorva din principalele linii de direcție ale dezvoltării amintite, întemeiate pe un material mai restrîns.

¹ Asupra noțiunii de « limbă literară », vezi, printre altele, considerațiile lui B. V. Tomașevski, care arată că « aceasta nu desemnează o limbă independentă, opusă limbii întregului popor, ci numai un anumit aspect al limbii, |dirijat de norme speciale . . . cărora le acordăm valoarea de « corectitudine proprie » și « obligativitate generală », în opoziție cu r.o:mele care dirijează dialectele și vorbirea obișnuită. Limba literară este o limbă model, prelucrată, care se prezintă ca o sintetizare a limbii întregului popor . . . Limba literară nu se identifică cu « limba literaturii » sau cu « limba poetică ». Întrebuințarea limbii literare depășește mult limitele literaturii ». Totuși « normele limbii literare se formează și se dezvoltă în strînsă legătură cu dezvoltarea generală a literaturii, cu succesiunea școlilor și curenților literare ». Limba și literatura, în vol. Problemele științei literare sovietice în lumina lucrărilor lui I. V. Stalin despre lingvistică, trad. rom., București, 1952, p. 235 și urm.

Limba literară romînă a secolului al XIX-lea s-a dezvoltat din limba literară a secolului anterior și problemele ei au fost acelea pe care i le-a impus, pe de o parte faza de dezvoltare în care se găsea graiul nostru către sfîrșitul acestui din urmă veac, pe de altă parte noile împrejurări sociale și politice. Ceea ce a devenit limba literară în secolul al XIX-lea a rezultat din nevoia de a elimina acele particularități ale limbii secolului al XVIII-lea care nu mai corespundeau împrejurărilor sociale ale noului veac, de a o îmbogăți cu mijloacele de expresie cerute de nevoile mai noi ale culturii, de a asigura acea stabilitate și corectitudine a formelor, menite să rezerve atenția scriitorilor pentru singurele, dar mai înaltele nevoi ale comunicării științifice și literare, de a o face să se îmbogățească din izvorul graiului popular pentru a se pune astfel, ca un instrument superior de cultură, la îndemîna păturilor celor mai largi ale națiunii.

După 1870, cînd latinismul făcea încă ravaje într-o parte a presei periodice și a literaturii, Al. Lambrior, unul din primii noștri lingviști, credea totuși că limba literară a vremii sale nu-și poate propune un alt scop mai vrednic a fi urmărit decît înapoierea către formele limbii veacului al XVIII-lea. În articolul său « Limba romînă veche și nouă », din « Convorbiri literare », 1873, Al. Lambrior își propunea să dovedească faptul că limba secolului al XVIII-lea era într-atît de formată, încît ea « poate sluji de pilduire acelor care vor să mai vorbească și să scrie limba romînească și nu țintesc la dărăpănarea ei desăvîrșită, fără nici un temei, poreclită propășire ». Dovada trebuia s-o facă analiza textului manuscris al « Cugetărilor » lui Oxenstiern, renumitul om politic și moralist suedez, făcută din franțuzește de un tălmăcitor necunoscut, în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea. Limba acestei traduceri, probabil cea dintîi făcută din franțuzește în graiul nostru, este incontestabil curată și ușor de înțeles de un cititor actual. Dar dincolo de constatările lui Lambrior, faptul care ne izbește este tocmai sărăcia vocabularului, lipsa tuturor termenilor proprii în legătură cu viața morală și intelectuală: o lipsă izbitoare într-un text filozofic, cum este acel al traducerii lui Oxenstiern. Alăturarea cîtorva scurte texte, în originalul francez și în traducerea lor romînească, vedește îndată neajunsul semnalat. Astfel, traducătorul nu are un cuvînt propriu pentru *prudence*, pe care îl traduce prin termenul, cu o sferă mai întinsă, *pricepere*. *L'homme pût être averti des périls qui le menacent, et qu'ensuite la prudence les lui fit éviter*, notează originalul francez. Tălmăcitorul romîn traduce: Omul să se poată mai înainte a se feri de primejdiile ce-l îngrozesc și priceperea să-l facă să fugă de dînsule. *Raison* este redat prin *socoteală*. [La vue] *est cependant le premier des sens qui se révolte contre la raison* devine în romînește: [vederea] *este din cea mai întîi simțire care se ostenește contra socotelii*. Pentru acțiunea *imaginer*, traducătorul găsește cuvîntul mult mai larg *a cugeta*: *Les anciens ont imaginé l'amour aveugle* devine în romînește: *Cei vechi au cugetat pe dragostea oarbă*. *Curiosité* este redat prin *iscodire*: *l'excessive curiosité des femmes* dă loc la transpunerea: *isco-*

direa lor [a muierilor] *cea peste măsură*. Traducătorul român al lui Oxenstiern nu are deci la dispoziție nici pe *prudență*, nici pe *rațiune*, nici pe *a imagina*, nici pe *curiositate* și, desigur, nici alte multe cuvinte corespunzătoare aspectelor și fenomenelor vieții intelectuale și morale, a căror expresie va deveni cu totul curentă în secolul următor și va îngădui scriitorilor comunicarea gândurilor și observațiilor făcute asupra vieții interioare a omului. Limba traducerii lui Oxenstiern este deci curată, pentru că nu vădește influențele recente ale unei limbi străine, dar ea este încă destul de săracă.

Aceste caractere nu aparțin însă tuturor scrierilor secolului al XVIII-lea - Turcismele și grecismele sînt foarte numeroase în aceste scrieri. Astfel, în «Istoria otomanicească» a lui Ienăchiță Văcărescu, citim: *Noi ce ne aflăm la Nicopoli fără de protecția lui Selim-Pașa, căci îl trămisese împărăția la Bender, într-un serhat, lipsiți de toate cele trebuincioase și ca cum eram închiși, căci nu eram slobozi să mergem aiurea și nu numai nu ne aflam atunci în vreo vină, ci unii din noi aveam și merit la devlet, dupe credința cu care ne-am purtat în ceailaltă resmeriță, mai virtos eu că aveam de atunci fermanuri și multe buiurultiuri arătătoare de aceasta, am trimis un arzohal cu unul din boieri la înaltul devlet, intru care făceam rugăciune ca să avem voie să mergem la memaliki mahrusse, la un loc cum este Odrul unde să putem a înlesni petrecerea vieții. Acest arzohal, după ce l-au luat vezirul, ne-au trimis răspuns să stăm acolo pînă ce va face hotărîre.* În afară de multele turcisme, referitoare la noțiunile vieții administrative: *serhat* (= fortăreață turcească la graniță), *ferman* (= ordin al sultanului), *buiurultiuri* (= ordonanțe, dispoziții), *devlet* (= sublima poartă, imperiul turcesc), *arzohal* (= petiție colectivă), Ienăchiță Văcărescu întrebuițează și grecisme, referitoare mai ales la fenomenele vieții morale. «*La Rodos*», citim în altă parte, *eram afundați în multă întristare și nu pentru noi, căci noi pe unde am trecut și acolo am fost primiți cu multă peripiuis și cinste de toți cei mari, ci pentru familiile noastre, ce nu numai erau depărtate de noi, ci le lăsasem într-un serhat ca Nicopoli, fără nici o protecție omenească.* Dacă *peripiuis* (= îngrijire) este un grecism, *protecție*, pe care l-am întîmpinat de două ori în textele de mai sus, este un neologism francezesc transmis, după cum arată forma acestui cuvînt, prin influența rusă. Tabloul limbii literare a secolului al XVIII-lea devine astfel mult mai complex decît îl arată traducerea «Cugetărilor» lui Oxenstiern.

Dar pentru a vedea diferitele direcții care domină limba literară română, așa cum este transmisă secolului al XIX-lea, un document lingvistic de cea mai mare însemnătate este «*Tiganiada*» lui I. Budai-Deleanu, care datează tocmai de la limita celor două secole, din 1800. Evident, ca ardelean, Budai-Deleanu aparține unui cerc de cultură mai înaintată decît acela din Principate, căci aici dăduse roade influența latină, veche de aproape o sută de ani în acest moment și, în general, atingerea cu cultura apuseană era mai întinsă aici. Budai-Deleanu dispune de întreaga terminologie politică. În interesantul cîntec al

X-lea, unde se discută avantajele diferitelor regimuri politice, Budai-Deleanu vorbește despre *monarhie, democrație, aristocrație, republică, dictator, consul, soțietate, anarhie, pragmatice (canoane pragmatice)*. Uneori din aceste cuvinte, el derivă adjective, cu un sufix mult întrebuițat în epocă: *monarhicesc, aristocraticesc*. Neologismele de proveniență apuseană nu sînt rare la Budai-Deleanu. Întîmpinăm de pildă cuvinte ca *a invita (dracii... îi invita[u pe țigani] cătră păcate*, ed. Byck X 5), *natura (Însuși mama natură ne arată Că toată chivernisirea bună Vine și spînzură dintr-o mîină, X 35)*, *primar* (explicat în notă: *de rîndul dintîii*), *intrigant (Așa la dregătorii primare Vin intriganți ș-amegei neharnici Trufași bogătari cu punga mare Și minte mică, pentrucă-s darnici, X 43)*, *delegat* (explicat în notă: *adecă hotărît despre mulțime și solitoriu: Ci din toată ceata un delegat, X 27)*, *elegant* (ca substantiv: *Nice să cunosc pe din afară De pe porturi, precum eleganții, X 84*). Grecismele, caracteristice epocii fanariote în Principate, nu lipsesc nici ele din limba acestui scriitor ardelean, precum: *adiafor* (= *indiferent, adiafor este în ce hai merge cineva la rai, IX 109*, în notă), *polite* (= *civilizate, Bactra, Vavilon, Memfi ș'alte Cetăți polite, în prisos de toate, X 7*), *ostracă* (= *scoică, prin care se indica votul în agora, ca în procesul lui Aristid: Prin o mișea lepădată ostracă Aristid de pildă să vă fie, X 46*), *epithalamion* (= *epitalam, cîntec de nuntă: Scornisă, pe gustul lui Nason, Mirelui un epithalamion, IX 29*), *energhie* (= *putere, forță: Apoi fără energhie rămasă, Ș'această stăpînire de casă, X 59*), *protimisire* (= *întîietate: Iar între sine fără' contenire Să luptă pentru protimisire, X 66*), *a metahirisi* (= *a folosi, a uza de, a rîndui: Unul numa, din toată sămînța A lui, să punem că va fi rău, Metahirisind a sa puțință Volnicește, după chieful său X, 90*). Turcismele sînt rare de tot la Budai-Deleanu. Întîmpinăm cîte un *cilibiu* (= *nobil*): *A să împodobi cu gingășie... Într-aceasta faștele să încheie A coconașilor cilibii, A patrii noastre de acum fii (VII 9)*, *a cilibi* (= *a înnobila*): *Vezi ce fae o sîngură hîrtie, Cum cilibește într-o clipită Toată viitoarea sămînție (X 122)* sau de cîte un termen apărut acolo unde este vorba de lumea turcă: [Sultan Mahomet] *în chip de mare solie Niște capigii* (= demnitari) *vicleni trimeasă... Zic eu nu să cădea mării-tale Să ne bagi atîta frică în spate Cu cele blăstămate cealmale* (= *turbane, prin sinecdocă: turci, V. 43, cp. I 107: Ian vie acum dă hăi cu cealmale Să dee pă a noastră țigănie*). Budai-Deleanu introduce astfel multe neologisme, mai ales din izvorul apusean, puțin folosit în acel moment în principate, și din cel grec și turc, mult întrebuițate dincoace de munți. Dar cu toată această deschidere a sa către toate înfrîrurile care puteau îmbogăți tezaurul său noțional și terminologic, limba sa se alimentează în special din limba poporului. O spune el însuși: « *Caută a lua aminte că poetul în voroava sa deobște să ține pretutindene de chipul vorbei deobște și întrebuițează cuvinte obștite între țărani, afară de tîmplări, cînd vorbește altcineva, căci atunci așa-și chibzuește voroava să fie cuviincioasă persoanei care vorbește* » (IV, 14, în notă) Scriitorul este conștient deci de principiul diferențierii stilistice a limbii folosite

într-o operă literară. Limba este, pentru el, un mijloc al caracterizării artistice și se distinge, în întrebuințarea pe care i-o dă, printre-o suplețe deosebită. «Tiganiada» devine astfel o oglindă a tuturor posibilităților graiului nostru la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Interesant este că, cu toată strădania lui de a-și îmbogăți vocabularul din izvoarele cele mai variate, Budai-Deleanu păstrează atât numeroase cuvinte, cât și forme arhaice, de pildă infinitivul lung (*Căci întru adunările mai toate Unde norodul fără osăbire A vorbi și sfătuire poate, Purure... pricire... stăpînește*, X 25) sau subjonctivul și condiționalul redat prin infinitivul lung (*Așa noi voinđ înțălepțește A toc mire o dreaptă stăpînire Un cap s'așezăm de temelie*, X 36; *Atunci numai și eu m'aș plecarea La monarhia cea lăudată*, X 83). Opera lui Budai-Deleanu este astfel unul din documentele cele mai expresive pentru cunoașterea stadiului pe care îl atinsese limba literară română în momentul în care atinge pragul veacului nou.

Aspirația societății românești, la începutul secolului al XIX-lea, către libertate și forme naționale de viață cerea transformarea limbii literare, prin înlăturarea unora dintre particularitățile ei trecute sau prin accentuarea anumitor tendințe, apărute încă din veacul precedent. Dezvoltarea burgheziei românești ținea către înlăturarea feudalismului și a jugului străin pe care acesta îl tolerase, ba chiar îl considerase ca pe un aliat. Lupta pentru libertatea națională și socială este tema proprie burgheziei românești în ascensiune. În această luptă se simțea nevoia ajutorului unei culturi mai înalte, mai cu seamă de ajutorul culturii popoarelor în care burghezia zdrobise feudalismul și luase în mâini frînele puterii politice. Oglindirea în limba literară a acestor tendințelor determină principalele direcții ale dezvoltării ei în secolul al XIX-lea, și anume: ① eliminarea turcismelor și grecismelor, ca expresie a feudalismului înaintaș. ② introducerea neologismelor corespunzătoare noilor noțiuni ale unei culturi superioare ③ fixarea formelor, adică asigurarea unui nivel al corectitudinii în vorbire ④ apropierea limbii literare de limba poporului, corespunzătoare aspirație către forme naționale de viață.

Un fenomen izbitor al limbii literare a secolului al XIX-lea este repede dispariția a turcismelor și grecismelor. Cuvintele aparținând acestui sector aproape nu se mai găsesc în textele literare ale acestui secol. Abia dacă mai întilnim câte un cuvânt derivat cu un sufix de origine greacă, de pildă la un Barbu Paris Mumuleanu («Caracteruri», 1825): [Cei mari] *Nu știu că sînt mincinoși, Șireți, diplomaticoși... Și supunerea ce-o dau, Zic că datorie au, Și că meritarisesc Acei mici de le slujesc* sau la un Al. Hrisoverghi, «Magariul îngîmfat», înainte de 1837): [S-au făcut] *Din magariu ce-era de rînd Magariu decorarisit Și cu clopotul la gît* etc. Sînt ca ultimele rămășițe ale unei influențe prea îndelungate și care, în adîncă prefacere a mentalităților, abia dacă se mai

afirmă în câte un procedeu de formare a cuvintelor¹. Nici chiar un scriitor ca Anton Pann care, prin originile lui balcanice, cunoștea multe din vechile cuvinte de proveniență orientală, nu le mai întrebuițează decît pentru « culoare locală », adică atunci cînd vorbind despre oameni și întîmplări din imperiul turc, folosește și câte un cuvînt presupus a fi întrebuițat de acei oameni și în acele împrejurări. Astfel, cîrpaciul din « Povestea vorbii » (1847), care ia un angajament imprudent față de sultanul său, observă cu ironie cum se umflă sub bătaia vîntului largul său pantalon turcesc: *Ei ciacșir, ciacșir, Te primbli tu acuma, te mîndrești în șir Dar te-oi vedea mîine cum te vei umfla Și care răspunsuri le vei răsufila* (Pagini alese, ed. I. Fischer, E.S.P.L.A. II 173). Nastratin -Hogea dorește să-și atirne *chiulaful* (= căciulă turcească, fes mare) în singurul cui pe care și-l rezervase în casa vîndută unui bogătaș (II 181). Școlarii lui Nastratin-Hogea sînt învățați să strige « *hair-ola* », oridecîteori învățătorul lor strănută etc. *Ciacșir, chiulaf, hair-ola* fac aici « culoare locală » și, întrebuițîndu-le, Anton Pann porcedează la fel cu V. Alecsandri în teatrul său, cu N. Filimon în « Ciocoi vechi și noi » și cu I. L. Caragiale în « Kir Ianulea », atunci cînd acești scriitori folosesc cuvinte datorite influențelor orientale. Altfel, ceea ce surprinde mai de grabă la Anton Pann este tocmai apariția multelor neologisme, ca termeni izolați sau ca expresii, uneori în formă și cu accepții nefixate: *seci caprice* (II 117), *Puse om îndată cu un trîmbițaș Ca să publiceze strigînd prin oraș* (II 161), *Și de bucurie bunul suveran Pe cîrpaci-ndată îmbracă-n caftan* (I 171), *Apoi tot gîndind în sine ce ar întrebuița, Cu ce manevre școlarul ceva, ceva a-nvâța* (II 176), *Împăratul care era doritor Să vază-n persoană p-acest ghicitor, Cum îl văzu-ndată mult s-a bucurat Ș'il trimise-n pompă la un alt palat* (I 174), *barba-ntii mi s-a albit... Că pe barbă tot'dauna elementele o bat, Ea sufere vînturi, geruri, brume, ploii neîncetat* (II 186). *Caprice, a publica* (= a aduce la cunoștința publică), *suveran, manevre* (= procedee), *în persoană, cu pompă* (= cu fast), *elemente* (= fenomene meteorologice) etc. erau cuvinte recent introduse, în momentul în care le întrebuița Anton Pann, dar care aparțineau vorbirii familiare. Unele din ele și-au schimbat forma (pl. *caprice* înlocuît prin *capricii*) altele au pierdut accepția pe care le-o dădea Anton Pann (*a publica, manevre, elemente*), dar marele lor număr în operele acestuia ne indică epoca respectivă drept una din acele în care, prin introducerea multelor neologisme, graiul nostru dobîndea o fizionomie nouă.

Mai ales nevoia de cuvinte noi a științelor, a filozofiei, a cercetării istorice, a analizelor morale se satisface prin masiva introducere de neologisme în epoca de după 1830. Uneori pentru îndestularea acestor nevoi se recurge, în afară de neologisme, la decalcuri și la traduceri. Alternanța acestor diferite procedee

¹ Procedeu va fi ridiculizat și mai tîrziu de N. Nicoleanu, în « Despre influența lecturii romanțelor streine » din 1877: *Chirițe și prețioase ridicule care cred cu naivitate că noblețea și fericirea consistă în a se amuserisi, a se prezentarisi, a se invitarisi* (ed. Minerva, p. 122).

de creare a unor noi cuvinte alcătuiește unul din aspectele cele mai interesante ale limbii literare române în secolul al XIX-lea. Îl putem urmări, de pildă, comparînd, fie și fragmentar, «Regulile sau Gramatica poeziei», 1831, traduse de Eliade, cu originalul lui Lévizac și Moysant: «Cours de littérature, d'histoire et de philosophie», 1814 (stabilit de D. Popovici în «Ideologia literară a lui I. Eliade-Rădulescu», p. 21 urm., cf. și I. E.-R., Opere, 1943, II p. 432 și urm.) Acolo unde originalul notează: *La poésie en (în «Henriada» de Voltaire) est riche et harmonieuse, le sujet est bien choisi, les sentiments en sont admirables*, traducerea românească găsește următoarele echivalențe: *poezia ei este bogată și armonioasă, sujetul nobil și bine ales, simțimenturile vrednice de mirare*. Fraza: *l'ouvrage est froid et sans intérêt, et l'auteur s'est jugé lui-même en disant qu'un poème, parfait d'ailleurs, s'il ne touche point est insipide en tout temps et en tout lieu* este redată prin: *Fapta e rece și fără interes, și autorul și-a făcut singur judecata, zicînd: o poemă, oricît de desăvîrșită va fi, dacă nu atinge, este neplăcută în toată vremea și în tot locul*. Pasajul ceva mai lung: *Lorsqu'en Italie on entend un habile improvisateur préluder sur son clavecin, se laisser d'abord remuer les fibres par les vibrations harmoniques de l'instrument, et quand tous les organes du sentiment et de la pensée sont en mouvement, chanter des vers qu'il improvise sur un sujet donné, s'animer en chantant, accélérer lui-même le mouvement de l'air sur lequel il compose, et produire alors des idées, des images, des sentiments, quelquefois même d'assez longs traits de poésie et d'éloquence, dont il serait incapable dans un travail plus réfléchi...* este tradus prin: *Cînd aude cineva în Italia, un improvizator gătindu-se asupra clavisenului, mai întîi să se lase a i se aprinde toate vinele prin săltările cele armonioase ale instrumentului; și după ce toate organele simțimentului și ale cugetării sînt în mișcare, să cînte versuri care el improvede asupra unui sujet dat, să se însuflețeze cîntînd, însuși să iuțească mișcarea ariei asupra căreia compune, și să producă atunci idei, închipuiri, simțimenturi, încă și cîteodată și semne de poezie și de elocvenție îndestul de lungi, care, intru un lucru mai cu gîndire nu e destoinic a le naște...* Interesant este a stabili, comparînd aceste cîteva fraze traduse cu originalul lor francez, cum cele mai multe din neologismele acceptate n-au trecut în limba de mai tîrziu, în forma pe care le-a dat-o Eliade. Astfel *sujet*, întrebuițat cîtva timp (vezi și N. Bălcescu, Despre starea soțială a muncitorilor plugari. Opere, 1949, II 198: *Într-o zi ne vom întoarce asupra acestui sujet*), n-a rămas pînă la urmă în limbă. I s-a preferat neologismul de proveniență latină *subiect* (*subjectum*)¹. Pentru *clavecin*, se încearcă o adaptare cu modificare fonetică în rădăcină: *clavisen*, care nu s-a impus. Pentru *éloquence*, Eliade încearcă forma latinizantă: *elocvenția*, (*eloquentia*) înlocuit mai tîrziu prin *elocvență* (după o încercare cu *elocuență*, cf. antologia lui G. Adamescu: «Elocuența romînă», f. a., probabil în jurul lui

¹ De asemenea lui *projet*, prezent la un moment dat, i s-a preferat *proiect*; *objet* (cf. Eliade, Visul, v. 65) a fost înlocuit prin *obiect*.

1900, desigur sub influența grafiei: *eloquența* (it. *eloquenza*), întrebuițată de exemplu de M. Kogălniceanu: « Discurs la jubileul de 25 de ani al Academiei *alergau cu miile studenții, ca să-i asculte vorbirea și eloquența sa* [a profesorului Gans], *dulce ca o melodie*, Opere, S. R. p. 111). Uneori, evitînd neologismul, Eliade încearcă formarea unor cuvinte prin calchiera derivației într-o altă limbă; astfel dacă fr. *sentir* dă pe *sentiment*, se poate forma din (*a*) *simți* un *sintiment*, deși mai logic ar fi fost *simțiment* (cf. totuși Bălcescu, care păstrează forma eliadistă, în opera citată: *sintimente de omenire și dreptate*). Pentru *improviser* (= a improviza) se calchiază un (*a*) *improvede* (*im + pro + vede = viser*), care nu s-a impus. Mai fericit a fost *arie* pentru fr. *air*, sub influența it. *aria*. Traducerile de termeni sau expresii nu sînt nici ele totdeauna izbutite. *Vrednice de mirare* nu mai este simțit astăzi ca echivalentul just pentru *admirables*; de asemenea nici *faptă* pentru *ouvrage* (dedus din fr. înv. *oeuvrer* = a lucra, a produce, a face, cf. și it. *operare*), *vine* pentru *fibres*, *neplăcut* pentru *insipide*, *săltări* pentru *vibrations*, *închipuiri* pentru *images*. În toate aceste încercări de a introduce noțiuni noi, prin folosirea unor cuvinte existente în limbă, Eliade procedează încă la fel cu traducătorul, din secolul al XVIII-lea, al lui Oxenstiern. Nici expresiile străine nu sînt mai bine redată de Eliade: *autorul și-a făcut singur judecata*, pentru *l'auteur s'est jugé lui-même* sau *un lucru mai cu gîndire* pentru *un travail plus réfléchi* sînt versiuni care nu au toată claritatea. Nici construcțiile nu sînt deplin stăpînite de traducător. Vorbirea indirectă din *l'auteur s'est jugé lui-même en disant qu'un poème... s'il ne touche point, est insipide* a fost redată prin vorbire directă, mai proprie comunicărilor orale: *autorul și-a făcut singur judecata, zicînd: o poemă... dacă nu atinge este neplăcută*. Stilul este greoi, mai ales în ultimul pasaj citat, prin repetarea prea insistentă a lui *și*, apoi prin aglomerarea cuvintelor de legătură: *încă și citeodată*. Prefața din 1831 este astfel un document al multelor greutăți cu care, la acea dată, se mai luptau scriitorii noștri în notarea gîndirii mai înalte.

Traducerea ca procedeu de formare a unor cuvinte corespunzătoare noilor noțiuni continuă cîțva timp a fi folosită. Bălcescu scrie *atîrnare* pentru *dépendance* (*starea de atîrnare și supunere desăvîrșită în care se aflau cultivatorii săraci și desarmați înaintea stăpînului lor războinic*, I I 190), *orășenie* pentru *bourgeoisie* (*caracterul înălțării orășeniei în apusul Europei*, I II 100), *simțibilitate* pentru *sensibilité* (*legi de privilegiu care-l făcură atît să sufere și cari stinseră în inima lui [a poporului] fibra simțibilității*, I II 118), *a inima și inimat* pentru *animer* și *animé*, etc. Tot astfel M. Kogălniceanu (în articolul *Sclăvie, vecinătate și boieresc*, din « *Romînia literară* », 1855, republicat de Dan Simionescu în *Scrieri sociale*, 1947) încearcă un *simsație* pentru *sensation* (= *senzație*: *Acest roman [Coliba lui Moș Toma] au făcut simsație în ambele emisfere*, c. c. 149. Dar cum nici una din aceste traduceri nu era satisfăcătoare, ceea ce a dus mai tîrziu la adoptarea neologismelor: *dependență*, *burghezie*, *sensibilitate*, *a anima*,

*animat, senzație*¹ etc., a putut exista la un moment dat impresia că neologismele exprimă mai bine, în orice împrejurare, nuanța gândirii. De aici marea lor mulțime în scrierile culte ale vremii, de pildă la Bălcescu, cu *concuistă* [unele soțietăți] *s-au format prin concuistă*, I I 187), *concherant* (*Popoarele concherrante... sînt mai ades streine agriculturii*, I. I 187), *iluzoară* (*libertatea țăranilor se făcu iluzoară*, I I 196), *memoar* (*un memoar scris de un boier*, I I 197), *a suscrie* ([cei slabi] *se văzură siliți a suscrie la legile cele mai aspre* I I 190), apoi *confiență*, *a dirige*, *desperanță*, *a expia*, *favorul*, *a mepriza*, *seanță*, *serf* etc. etc. În concurența dintre neologism și traducere, cele dintii au arătat adeseori mai multă vitalitate. A învins *independență* și nu *neatîrnare*, puternic încă la 1877, cînd se vorbea de *războiul de neatîrnare*; a învins *burghezie* și nu *orășenie*, *sentiment* și nu *sîmțiment*, *a anima* și nu *a inima* etc. Totuși nu toate neologismele au avut aceeași vigoare, căci au dispărut toate acele pe care le-am spicuit ceva mai sus în textele lui Bălcescu. S-au menținut adică numai acele neologisme corespunzătoare unei nuanțe de înțeles pentru care nu avem în limbă cuvîntul corespunzător.

Pentru a nu fi înțeles această lege de dezvoltare a limbii, Eliade a trebuit să plătească cu repede a perimare a unei părți foarte întinse a operii lui. De unde în faza de la 1830, l-am văzut pe Eliade preferînd traducerea neologismului, îl vom afla într-o fază ulterioară, nu numai dînd înțietate neologismelor, dar și înmulțindu-le într-un asemenea număr, încît limba lui dobîndește o fizionomie cu totul deosebită de limba întregului popor. Este faza italianismelor lui Eliade, care a compromis nu numai valoarea literară a scrierilor lui mai noi, dar a produs dezastre mai generale în epoca lui și ceva mai tîrziu. Lîmpedea strofă a « Cîntării dimineții », din 1822: *Cîntarea dimineții Din buzi nevinovate, Cui altui se cuvîne, Puternice pîrinte, De cît ție a da?* primește, la republicare, în 1861, următoarele modificări de lexic și ortografie: *Cîntarea dimineții Din buze innocente Cui altui se cuvîne, Omnipotente Pater, De cît ție a da?* O poezie din 1836 se numește « Primul baci », dar acest *baci* (it. *bacio* = sărutare) nu cade în întregime în răspunderea lui Eliade, căci cuvîntul mai fusese întrebuițat de Iancu Văcărescu în fruntea unei serii de poezii din « Curierul românesc », 1830. Influența italiană se instalase puternic, în momentul acesta, în poezia lui Eliade. *Extaz* este pentru el un cuvînt feminin, ca în italiană și franceză: *Extazea mă învie*. *Timid* este pronunțat ca în italienește, cu accentul pe prima silabă: *Genunchii-mi se mlădie*; și *n timida tăcere* *Se roagă numai ochii, căci limba-mi este mută*. Pentru *trece* e folosit *pasă* (it. *passa*, fr. *passé*): [Sufletul] *Din marea lui durere la fericire pasă*. În versul *Că suflatul meu văduv cu-al tău azi se mărită*, ultimul cuvînt reproduce nuanța de înțeles, inexistentă în romînește, a it. *maritare* și a fr. *marier* (= a uni). Sărutarea pe care i-o dă iubita este

¹ Totuși *inimat*, ca și alte formații lexicale de-ale lui Bălcescu, mai este întrebuițat de Al. Odobescu: *inimat de nobilă și dreaptă emulațiune* (II 109).

La oameni neștiută, la angeli mult dorită și, puternic prin acest contact, poetul își propune: *Să svol* (it. *svolare*) *cu dînsul la prea înalte*. Recolta exemplelor poate deveni imensă. În traducerea « Ierusalimului eliberat » al lui Torquato Tasso, Erminia călărește prin *antice selbe*; ea *guvernă frîul [cu] a ei tremîndă mîină*; prin cîte și mai cîte *cărări cotind raggiră*; ea *rătăcește fără de consiliu*; *ma cînd junge la apa Iordanului și descalică pe prunte, vede alberge solitarii*.

Italienismele lui Eliade au fost eliminate pînă la urmă, totuși nu așa de ușor și de repede. Literatura, publicațiile științifice, presa au stat pînă tîrziu în Muntenia, sub influența lui Eliade. Eliadismul alcătuieste un capitol cîstul de lung, dacă nu și foarte fericit, al limbii literare romîne în secolul al XIX-lea. În 1860, poetul Al. Depărățeanu publică volumul său « Doruri și amoruri », în care găsim versuri ca: *Femeie cu ochi negri, cu neagră capilură, Cu negre și lungi gene și vâl negru-mprejur, Tu semeni, belă, noptii, dar noptii ce-i obscură, Ce-ascunde crime negre sub vâlul ei obscur*. În aceeași vreme începea să rimeze Mihail Zamfirescu, căruia i se va publica, abia în 1881, colecția sa de poezii « Cîntece și plîngeri », conținînd accente precum: *Alegretea nu mai vine C-un suris încîntător, Să desfete și s-aline Al meu suflet plîngător*. Altă dată ni se vorbește de *nori de tempestă, de fete care espiază-n lacrimi simțirile d-amor, de valțul nupțial, de verbina legănată de zefirul* (accentuat pe prima silabă ca în it. *zeffiro*) *ușor și care tremă, în deliciu, în ora matinală, de fruntea adornată de rosa virginale* a iubitei. Această iubită are, în fine, o *rochie gazoasă d-un alb strălucitor*, are adică o rochie de gază, cuvînt care în forma it. *gaza* sau în cea fr. *gaze* desemnează o stofă ușoară și transparentă, fabricată altă dată în orașul Gaza din Siria. În nici una din limbile în care este întrebuițat, substantivul *gaza* n-a dat naștere la derivații, adjectivul fr. *gazeux -euse* sau rom. *gazos -oasă* rămînînd rezervat pentru ceea ce aparține sau este de natura gazelor, după cum vor fi înțeles, desigur, și mulți din cititorii poetului eliadist Mihail Zamfirescu.

În vremea în care eliadismul își producea efectele sale, direcția înrudită a latinismului, pornită în secolul al XVIII-lea, în Ardeal, culmina cu « Dicționarul » lui A. T. Laurian și Massim. Ambele curente se unesc pentru a determina una din cele mai grave crize ale limbii noastre literare. « Dicționarul » lui Laurian și Massim lămurea în *Prefazione: Glossariu, Vocabulariu, Dictionariu suntu numirile romanice celle mai usitate, cari s-au applicatu și se applica la collectioni compenditorie de materi'a unei limbe*, etc. Modul acesta de a scrie găsește mulți imitatori. O traducere din Dion Cassius, prezentată la concursul Academiei din 1874, cuprindea fraze precum: *Tiberiu fu de in generatiune vechia nobila și avu crescere buna, fu inse de un naturelu forte particulariu. Elu nu permitea a se observa ca ce doresce, și cuventele sale nu corespundeau intențiunei sale, ma inca vorbele sale adese ori steteau in contradicere directa cu acesta. Toate acele, la care nisuia, le nega, și se pare a dori aceea, ce elu chiar urea: se simula irritatu asupra lucrurilor, ce chiaru le avea in cugetu, și se arăta bunu, candu ura mai rau; se*

parea misicatu de compatimire, candu pedepsea mai tare, și se mania, candu erta cuiva; pre celu mai urgisitu înaintea - lui, lu privia cu favia cea mai amicabile, și tracta cu cea mai mare recela, pre amicii sei mai încredîți. Lexicul latinist, agravat printr-o ortografie menită să sublinieze etimologia cuvintelor și să acopere pronunțiile reale, înfățișa, în astfel de texte, unul din punctele cele mai adînci ale căderii în care alunecase, în unele cercuri, limba literară a vremii. Însărcinat să refereze asupra acestei traduceri, Al. Odobescu (Opere complete, 1908, II 388 urm.) scrie: « Cărțile se scriu spre a fi citite, și numai acele citiri pot fi profitabile cititorului pe care el le înțelege și care, conținînd idei sănătoase, prezentate într-un mod logic, sînt scrise într-o limbă de toți pricepută, de toți gustată, într-o limbă care nu dezgustă mintea prin formele și expresiunile ei pocite și înjosite, nici o spăimîntă prin netrebuincioase și nejustificabile inovațiuni ». Combaterea latinismului va trebui să alcătuiască un alt capitol important al unei istorii a limbii literare romîne în secolul al XIX-lea.

În timp ce se desfășura curentul de introducere a neologismelor, menit să răspundă temelor mai înalte ale scrisului literar și științific, se dezvolta și un alt curent în limbă. Aceasta din urmă, curentul popular, tindea să remedieze gravele neajunsuri în care culminase, prin Eliade și latiniștii ardeleni și munteni, curentul neologistic. Triumful final al curentului popular avea să restabilească contactul între limba literară și aceea a întregului popor și să asigure, astfel, păturilor largi ale națiunii folosirea tuturor izvoarelor culturii.

Dar mai întii trebuia să se normalizeze limba, adică să se stabilească acel nivel al corectitudinii formelor, decarece unele producții literare se mențin multă vreme sub acest nivel. Dăm mai întii cîteva exemple de greșeli gramaticale, destul de frecvente în scrierile scolului al XIX-lea. Astfel, pers. III pl. a indic. prez. la verbele de conjug. I construită ca la celelalte conjugări este o greșeală gramaticală dese ori întîmpinată pînă pe la 1870. B. P. Mumuleanu o face în mod constant, scriind (în ale sale « Caracterruri », 1825): [Cei mari] *Și d'ar greși cît de mult Ei îndreptări nu ascult... Fac mese mari, cheltuesc, Chem oaspeți ce-i lingușesc... În curte cînd plec și vin, Vor să vază cum să'nchin Oameni mulți care-i aștept... Și n'alerg, nu ostenesc... Și'ntraceste fumuri ac Cu cei mici orice le plac, Dau cu caleșcile lor Peste cei mici de-i omor, etc.* Chiar după 1850, D. Bolintineanu mai putea scrie, în « Legende istorice »: *Doamna zice cu mîndrie: Domnii țării, mari Romîni, Nu plec fruntea în robie... Ei se bat la raza stelei cei de foc, Flăcările albe pe-a lor zale joc... ba chiar [dame din înalte case] Cu-ale lor ghirlande ele-aici lumin.* I s-a reproșat adeseori lui Bolintineanu lipsa acordului dintre predicat și subiect: *Ca un glob de aur luna strălucea, Și p'o vale verde oștile dormea... Cugetele triste nu-i mai turbura... Cavalerii trage spadele din teacă.* Dar greșeala venea mai de departe. Gr. Alexandrescu scrisese (în « Umbra lui Mircea la Cozia »): *Transilvania l-aude, Ungurii*

se înarmează sau în « Prieteşugul »: *Pe aripile vremii plăcerile lui* [ale amorului] *sbor*, ca şi Eliade (în « Suvenirul »): *Ziua se duce, s'altele vin, Şi fără urmă se streacor toate sau Cerescul soare vine, sfinţeşte Cu ale noastre zile ce sbor*. Nicoleanu va mai scrie încă (« În memoria celor morţi pentru patrie şi libertate »): *Dar unde-i calea sacră, umbroasa bătătură, Ce duc ochii mulţimii plecaţi, religioşi A plînge pe mormîntul străbunilor virtuoşi*. Chiar şi la scriitorii moldoveni, unde astfel de greşeli sînt mai rare, pot fi întîmpinate uneori, ca de pildă la C. Stamati (în « Luntrea pe uscat »): *Şi valurile line, de soare poliite, Chiar ca vesmînt de stofă pe lingă ea'ncreţite, Frumos o prejura*. O altă greşeală, moştenită din secolul al XVIII-lea, dar destul de generală în epocă, este înlocuirea pronumelui reflexiv *se* prin *să*, pentru care multe exemple pot fi găsite în Anton Pann: *Iubita-i nevastă în urma lor să ia... Decît nu să poate să-ţi ghicesc pe loc... Deci scăpînd cîrpaciul de traiul cel rău Şi trăind domneşte în palatul său Cu averi destule şi cu bogăţii Să vesti de dînsul l-alte-mpărăţii*, dar nu numai la el. O altă problemă a asigurării nivelului corectitudinii a fost eliminarea variantelor fonetice regionale, din care dau numai cîteva, puţine exemple, precum prepoziţia *pe* frecventă în Muntenia sub forma *pă* (cf. B. P. Mumuleanu: *este scurtă pă picior*) sau sunetele *a*, *ă* şi *gi* pentru *ea*, *e* şi *j*, devenite literare, ca adeseori la scriitorii moldoveni, de pildă la M. Kogălniceanu în articolele tinereţii: *înşales, săcetă, deosăbite, răci, umezală, zamă, gios, împregiur*, etc. De la un timp scriitorii renunţă la fonetismul regional, contribuind astfel la acea fixare a formelor, fără de care nu se putea concepe o limbă literară şi o mişcare culturală a întregii naţiuni.

Limba literară a întregului popor nu putea fi decît limba poporului. A. Russo a arătat odată cu toată claritatea drumurile de viitor ale dezvoltării limbei literare romîne. « Dacă este ca neamul romîn să aibă şi el o limbă şi o literatură, scrie Russo în « Cugetările » sale (ed. P. Haneş, p. 36), spiritul public va părăsi căile pedanţilor şi se va îndrepta la izvorul adevărat: la tradiţiile şi obiceiurile pămîntului, unde sînt ascunse încă şi formele şi stilul; şi de aşi fi poet, aşi culege mitologia romînă; de aşi fi istoric aşi străbate prin toate bordeile să descopăr o amintire sau o rugină de armă; de aşi fi gramatic, aşi călători pe toate malurile romîneşti şi aşi culege limba sa ». Am arătat obstacolele pe care curentul popular le-a avut de înfrîmpinat în decursul veacului al XIX-lea. Trebuie însă să spunem că scriitorii n-au aşteptat înlăturarea tuturor acestor obstacole, pentru a găsi mijlocul de a folosi o limbă romînească firească, limpede şi atît de echilibrată, încît epoca pare a nu-şi fi pus pecetea pe ea. Unul din aceşti scriitori este Costache Negruzzi. Sînt pagini ale lui care par a fi fost scrise astăzi, ca de pildă aceasta, împrumutată nuvelei « O alergare de cai » din 1840: *Mă simţeam foarte trist. Voiam să plîng şi nu puteam. Am deschis fereastra. Cerul era turburat ; nori groşi se primblau ca nişte munţi pe el, lăsînd în urma lor o ceaţă cenuşie ; luna se ascunsese ; cîteva stele pribage (!) se iveau unde şi unde printre nori. Vedeam oraşul adormit desfăşurîndu-se sub mine ca o mare umbră. Liniştea*

domnea pretutindeni, numai inima mea era turburată. Nici o nesiguranță, nici un termen menit pieirii în această pagină și în atâtea altele ale lui C. Negruzzi. I. Heliade-Rădulescu care se exprima, uneori, cu atîta greutate și care a răspîndit, într-un timp, exemple atît de păgubitoare dezvoltării normale a limbii literare, putea folosi și el graiul cel mai curat, alimentat din izvoarele populare, atunci cînd își uita teoriile filologice. Există printre poeziile lui, unele care și-au păstrat tinerețea, tocmai din pricina curatei limbi romînești, în care sînt scrise, ca de pildă fabula «Foile și cărbunele», cu atît mai uimitoare prin puritatea ei lexicală, prin firescul popular al locuțiunilor, prin întregul ei debit nestîmjenit, cu cît datează din 1840, adică din epoca agitației italianizante. La fel sînt strofele renumite ale baladei «Sburătorul» (1844), din care citez: *Încep a lucii stele rînd una cîte una Și focuri în tot satul încep a se vedea; Tîrzie astă-seară răsare-acum și luna Și cobe, cîte-odată, tot cade cîte-o stea. Dar cîmpul și argeaua cîmpeanul ostenește Și dup' o cină scurtă și somnul a sosit. Tăcere pretutindeni acuma stăpînește Și lătrătorii numai s-aud necutenit. E noapte naltă, naltă: din mijlocul tăriei Veșmîntul său cel negru de stele semănat Destins coprinde lumea, ce-n brațele somniei Visează cîte-avea deșteaptă n-a visat.* Tot în 1840, Gr. Alexandrescu scria («Anul 1840»), *An nou Aștept minunea-ți ca o cerească lege; Dacă însă păstorul ce tu mi l-ai alege, Va fi tot ca păstorii de care-avem destui, Atunci... lasă în starea-i bătrîna tiranie; La darurile tale eu nu simt bucurie: De'mbunătățiri rele, cît vrei, sîntem sături.* În epoca de după 1840 compune Vasile Alecsandri șirul «Doinelor» sale, în care precizia și vigoarea limbii a rămas multă vreme neîntrecută, ca în «Strunga»: *În pădurea de la Strungă Sînt de cei cu pușca lungă Care dau chiorîș la pungă Sînt de cei ce-mpușcă-n lună, Care noaptea-n frunze sună, Feciori de lele nebună; Fă-te-n lături, măi creștine, Dacă vrei să mergi cu bine, Să rămîi cu viață-n tine; În potica fără soare Ei te-așteaptă la strîmtoare, Să te prade, să te-omoare... În dumbrava cea vecină, Unde buhna greu suspină, Vezi cea zare de lumină? Opt voinici cu spate late Și cu mineci suflecate Stau cu puștele-ncărcate, etc.* În aceeași vreme scrie A. Russo, N. Bălcescu, M. Kogălniceanu și nu mult mai tîrziu își începe activitatea lui Al. Odobescu, N. Filimon și alții, întrebuițînd cu toții o limbă literară îndatorată de-opotrivă izvorului popular.

Am ales exemplele de mai sus din producția anului 1840 sau din apropierea lui imediată, pentru a arăta că în acel moment limba literară era constituită. Criza ei, prin influența italianismului și a latinismului, este mai degrabă efectul unui proces acuzat după prăbușirea revoluției din 1848 și triumful reacțiunii. Împrejurarea devine evidentă prin comparația edițiilor succesive ale acelor scriitori care, dispunînd de o bună limbă literară, simt totuși nevoia să facă concesiuni curentului neologic cu ocazia retipăririi succesive a operelor lor. Astfel, după cum au arătat uneori istoricii literari, Gr. Alexandrescu înlocuiește, în edițiile succesive ale operelor sale, cuvinte ca *cinste, fire, obștesc, pomenire, slavă, slobod, veac, ziditor* etc. prin *onoare, natură, comun,*

suvenire, glorie, liber, secol, creator, etc. (vd. O. Densusianu, *Literatura română modernă*, III 144). Tot astfel C. Stamati, retipărind în 1868 « *Povestea Povestelor* » din 1843, face următoarele modificări în lexic (stabilitate de G. Bogdan-Duică în ediția lui *Nicoleanu, Cîrlova, Stamati, Minerva, 1905*): *vestit* prin *faimos*, *poreclit* prin *prenumit*, *slăviții* prin *faimoșii*, *voinicul* prin *bravul*, *draga* prin *amata*, *tovarăși* prin *companioni*, *văzduh* prin *orizon*, *dragul meu* prin *amicul meu*, *poveste* prin *fabulă*, *peșterile* prin *grotile*, *cetitor* prin *lector* etc. Sub pretextul luptei contra slavonismelor, un alt aspect al italianismului și latinismului, se mergea însă către schimbarea caracterului limbii noastre și către izolarea maselor populare de izvoarele culturii. Aceste încercări nu s-au putut însă menține și, după o rătăcire în absurd, limba literară română a devenit din nou ceea ce trebuia să fie și să rămână: limba vie, bogată și cultă, capabilă să exprime rezultatele cele mai înalte ale cercetării științifice și ale geniului poetic, a întregului popor românesc.

Din momentul în care s-a fixat, și bunele exemple ale scriitorilor din jurul anului 1840 s-au impus peste rătăcirile arătate, limba noastră literară a intrat în faza unei evoluții precumpănitor estetice. Acum cînd turcismele și grecismele, urmele feudalismului, fuseseră înlăturate, cînd se încetățeniseră neologismele corespunzătoare culturii mai înalte, cînd formele se fixaseră și corectitudinea pătrunsese în deprinderile generale de limbă, cînd eroarea neologică a italianștilor și latinștilor fusese denunțată, urmărită, ridiculizată și compromisă, scriitorii, stăpîni pe un instrument lingvistic curat, suplu și bogat, puteau să se consacre nestînjiți cercetării adevărului și plămuirii creațiunilor frumoase și să le pună la dispoziția întregului popor. Înzestrați cu un astfel de instrument, au putut apărea în epoca de la 1870 și pînă la sfîrșitul secolului scriitori ca Mihail Eminescu, I. Creangă, I. Slavici, I. L. Caragiale, B. Delavrancea, Al. Vlahuță, G. Coșbuc și alții, prin operele cărora limba literară română se îmbogățește cu noi valori estetice. Evoluția estetică a limbii romîne, intrată într-o nouă fază de dezvoltare după ce limba literară ajunsese la rezultatele ei lingvistice cele mai însemnate, trebuie însă să alcătuiască obiectul unei cercetări deosebite.